

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА, ЗАСНОВНИЦЬКІ ЦІННОСТІ, ПРАВОВІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

THE RULE OF LAW, FOUNDING VALUES, LEGAL AND CONSTITUTIONAL TRADITIONS OF THE EUROPEAN UNION AND EU MEMBER STATES AND EUROPEAN INTEGRATION: HISTORY AND PRESENT

**Коросташова І.М., к.ю.н., доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри публічного управління та митного адміністрування
Університет митної справи та фінансів**

**Макушев П.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри історії та теорії держави і права
Університет митної справи та фінансів**

Дослідження присвячене верховенству права (правовладдю) та іншим засновницьким цінностям ЄС, правовим та конституційним традиціям ЄС та країн-членів ЄС. У статті розглядаються цінності, що зафіксовані в засновницьких договорах ЄС та Конституціях країн-членів ЄС і є відображенням легітимного публічного управління Європейської Спільноти.

Актуальність цієї теми зумовлена євроінтеграційними процесами України до Європейської Спільноти й нагальністю потреби у розумінні правниками різних професій, публічних службовців та пересічними громадянами України значення засновницьких цінностей ЄС, що складають основу європейської ліберальної демократії.

Наголошується на тому, що система основних цінностей ЄС (права людини, демократія та верховенство права) є спадщиною правових та конституційних традицій країн-членів ЄС, що стали фундаментом для гуртування європейських країн до Спільноти.

Підкреслюється універсальний характер основних цінностей ЄС, про що свідчить політика відкритості ЄС для інтеграції до Спільноти інших країн європейського регіону, що поділяють європейські цінності.

В історичній ретроспективі розглядаються базові для формування принципу верховенства права (правовладдя) в сучасному його розумінні правові концепції та доктрини, зокрема: британська доктрина «The Rule of Law» (верховенство права / правовладдя), німецька «Rechtsstaat» (правова держава/правна держава), французька «Etat de Droit» (держава права /правова держава/правна держава) та ін.

Наголошується на тому, що демократія, права людини та верховенство права є взаємопов'язаними та взаємозалежними цінностями та базовими принципами на яких побудовано та функціонує ЄС.

Акцентується увага на особливих ролі та значенні верховенства права (правовладдя) в системі основних цінностей та політико-правових принципів ЄС.

Ключові слова: верховенство права (правовладдя), права людини, демократія, засновницькі цінності Європейського Союзу, європейські цінності, правові традиції ЄС, конституційні традиції країн-членів ЄС, євроінтеграція.

The study is devoted to the rule of law and other founding values of the EU, legal and constitutional traditions of the EU and EU member states. The article examines the values that are recorded in the founding treaties of the EU and the Constitutions of the EU member states and are a reflection of the legitimate public administration of the European Community.

It is emphasized that the system of core EU values (human rights, democracy, and the rule of law) is a legacy of the legal and constitutional traditions of the EU member states, which became the foundation for uniting European countries into the Community.

The universal nature of the EU's core values is emphasized, as evidenced by the EU's policy of openness to integrate into the Community other countries of the European region that share European values.

In a historical retrospective, the legal concepts and doctrines that are basic for the formation of the principle of the rule of law in its modern understanding are considered, in particular: the British doctrine of «The Rule of Law», the German «Rechtsstaat», the French «Etat de Droit», etc.

It is emphasized that democracy, human rights and the rule of law are interrelated and interdependent values and basic principles on which the EU is built and functions.

Emphasis is placed on the special role and importance of the rule of law in the system of basic values and political and legal principles of the EU.

Key words: rule of law, human rights, democracy, founding values of the European Union, European values, legal traditions of the EU, constitutional traditions of the EU member states, European integration.

Вступ. За засновницькими договорами Європейський Союз (далі – ЄС) побудовано на цінностях і традиціях. Верховенство права (правовладдя) є однією з таких цінностей, що на договірних засадах визнані країнами-членами ЄС. Базові спільні цінності, що є фундаментом Європейської Спільноти беруть коріння від правових традицій здебільшого країн-засновниць ЄС і є важливим інструментом побудови та функціонування Спільноти.

Результатом багаторічних зусиль України щодо асоціації з ЄС, є надання Україні статусу країни-кандидата до вступу в Європейську Спільноту. За «Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 2014 року, Україна взяла на себе зобов'язання, в тому числі й щодо сповідування (сприйняття) європейських цінностей

та асоціації правових традицій. Тому, знання, розуміння та сприйняття європейських цінностей й, зокрема, верховенства права та правових традицій ЄС не лише серед наукової спільноти, а й серед широкого кола правників, публічних службовців різних спеціальностей та пересічних громадян є однією з важливих складових на шляху до вступу України в ЄС.

Проблематика цінностей та традицій досліджується українськими правниками, істориками, психологами, педагогами, філософами, аксіологами, серед яких: А. Березянська, Л. Ваховський, І. Коберник, С. Матяж А. Рижанова та ін.

Дослідженню правових традицій країн Європи та ЄС, європейських цінностей, на яких побудовано ЄС, і зокрема, верховенства права, присвятили свої праці вчені Європи та інших регіонів світу, а саме: В. Вейманс,

Ф. Венгер, К. Відмар-Горват, Ю. Затько, К.Е. Йоргенсен, О. Каллігаро, Т. Кнудсен, Ф. Рено, П. Карроза, К. Туорі, Дж. Фонтана та ін.

У національній правовій науці зустрічаємо поодинокі наукові праці, що присвячені окремим питанням з вищевказаної проблематики, зокрема, верховенства права і системи засновницьких цінностей та правових традицій ЄС, а також конституційних традицій країн-членів ЄС. Зокрема, вищевказаній проблематиці присвячено наукові доробки: О. Грищук, С. Головатого, Н. Камінської, І. Коросташової, І. Максимова П. Макушева, А. Пасісниченко, О. Сурілової, Ю. Холода та ін.

Постановка завдання. Метою статті є: дослідження засновницьких цінностей, правових традицій Європейського Союзу та конституційних цінностей країн-членів Спільноти, зокрема верховенства права в історичному та сучасному контекстах; визначення характеру, місця та ролі верховенства права в системі засновницьких цінностей ЄС та конституційних цінностей країн-членів ЄС.

Результати дослідження. Євроінтеграційні процеси, що почалися у середині ХХ століття спочатку з економічних, а потім і з політичних міркувань, відбулися навколо спільних для країн Європи цінностей, що протягом століть формувалися у правовій та політичній думці і стали традиційними для європейських народів. Зокрема, такими цінностями є повага до прав людини, ідеї свободи, рівності, демократії, верховенства права, що у своєму взаємозв'язку мають упорядкувати життя людей у кращих демократичних традиціях.

Очевидні переваги такого об'єднання в подальшому обумовили розширення ЄС на теренах якого «поступово запроваджувався простір свободи, безпеки та справедливості» [1].

Правове підґрунтя такого об'єднання відображено в засновницьких Договорах ЄС. Так, згідно із змістом Преамбули до «Договору про Європейський Союз», однією з передумов заснування Європейської Спільноти серед іншого стало: «...нахнення від культурного, релігійного та гуманістичного спадку Європи, з якого розвинулися загальні цінності непорушності та невідчужуваності прав особистості, свобода, демократія, рівність та верховенство права...» [1] та «прагнення поглибити солідарність своїх народів, при цьому поважаючи їхню історію, культуру та традиції...» [1].

Згідно із ст. 2 вищевказаного Договору: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків» [1]. Із вищевказаного випливає, що країни-члени Європейської Спільноти на договірних засадах визначили перелік фундаментальних цінностей, що пов'язані між собою, і які для них є спільними, хоча й сформувалися та базі різних правових традицій та різних правових систем держав-членів ЄС, що поважаються у Спільноті.

Згідно з ч. 5 ст. 3 Договору «У своїх відносинах зі світом Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси, сприяє захисту своїх громадян» [1]. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 21 Договору: «Союз визначає та здійснює спільну політику та заходи й працює заради досягнення високого рівня співпраці в усіх сферах міжнародних відносин для того, щоб: (а) гарантувати свої цінності, основоположні інтереси, безпеку, незалежність та цілісність Союзу [1].

В аксіології, що є наукою, яка досліджує цінності як смислотворчі засади людського буття, що задають направленість і вмотивованість діяльності і вчинкам людей, існує декілька підходів, до розуміння цінностей. Надаючи визначення поняттю «цінності» Ваховський Л.Ц. пише: «Най-

більш поширеними у наукових дослідженнях є розуміння цінності, як значущості предметів і явищ навколишнього світу для людини, їх здатності задовольняти її матеріальні й духовні потреби. При цьому цінність як значущість виявляється в момент взаємодії суб'єкта та об'єкта. Інший варіант визначення передбачає розгляд цінностей у якості вищих суспільних ідеалів. З цієї точки зору цінність вже є не засіб, а мета, належне, те що повинно бути. З потребами людей цінності-ідеали пов'язані лише генетично. Прибічники третього підходу об'єднують два попередні й розглядають цінність як значущість і ідеал одночасно» [2, с. 13].

Отже, цінності, перелік яких закріплено в засновницьких договорах ЄС (права людини, демократія, верховенство права), являють собою найбільш значущі для демократичного суспільства складові у механізмі функціонування держави, зокрема у відносинах та взаємозв'язку: публічна влада – громадянське суспільство та /або публічна влада – людина.

Правове закріплення системи європейських цінностей в засновницьких договорах ЄС є не лише їх декларацією. Засновницькі договори є базовими джерелами права ЄС і основою всієї системи права Європейської Спільноти. Норми засновницьких договорів, визначають загальний вектор розвитку правосвідомості та правової культури громадян ЄС. В нормах засновницьких договорів ЄС встановлюються система соціально-правових цінностей та політико-правових традицій за посередництвом яких, відбувається формування правової культури в суспільстві.

У зв'язку з тим, що засновницькі договори ЄС мають договірну природу, кожна країна-член Спільноти в установленому національним законодавством порядку приєдналася до засновницьких договорів і змін до них, узгоджуючи їх зміст і прийнявши цю систему цінностей, як притаманну кожній країні-члену Спільноти. Тому, засновницькі цінності ЄС є орієнтиром та дороговказом не тільки для кожної країни – члена ЄС, а також країн-кандидатів до вступу до Спільноти.

Зазначене, сприяло розвитку концепції європейської ідентичності, що ґрунтується на фундаментальних європейських цінностях.

Про своєрідну духовну єдність європейських народів, коріння якої уходить в історію й ґрунтується на традиціях і ціннісних ідеалах, ще у ХІХ столітті писав німецький філософ засновник феноменології Е. Гуссерль у своїй лекції «Криза Європейського людства і філософії» [3, с. 61–94].

Подальший розвиток концепту європейської ідентичності активізувався у середині ХХ століття, пов'язаний з історичними процесами євроінтеграції, поступовим розвитком та розширенням сфер впливу організацій європейської співдружності від економічного союзу до більш складного політичного утворення.

У чинному законодавстві ЄС фундаментальні елементи європейської ідентичності описуються наступним чином: «принципи представницької демократії, верховенства права, соціальної справедливості – що є кінцевою метою економічного прогресу – та поваги до прав людини» [4].

Однак і сьогодні серед вчених Європи немає повної єдності в питаннях наявності європейської ідентичності як такої, оскільки, деякі з них вважають очевидним фактом наявності європейської культурної ідентичності та її глибинного історичного коріння [5], що базується на вірі у спадковість та історичну безперервність культурної традиції Європи. Інші ж науковці піддають концепцію європейської ідентичності критиці, начебто через зверхність Європи до решти країн світу [6].

«З інституційної точки зору, ключова роль у прищепленні бажаних для суспільства ціннісних засад правосвідомості і правової культури належить державі...» [7, с. 9].

У наднаціональному утворенні, яким є ЄС таку роль бере на себе публічна влада ЄС. Все це обумовило перманентне проведення на офіційних площадках ЄС науково-практичного дискурсу з цієї тематики.

Так, досліджуючи вказану проблематику О. Каллігаро звертає увагу на те, що: «офіційні дискурси визначають два виміри європейської ідентичності або «духу»: спільні політичні та правові цінності та спільне культурне багатство» [8, с. 66]. Тобто, одним із вимірів європейської ідентичності є спільні політичні і правові цінності країн-членів ЄС.

Бельгійський вчений В. Вейманс у своїй монографії «Критична історія використання «європейських цінностей» розглядає використання, зміст і вплив поняття «європейські цінності» в європейських інституціях і те, як їх розуміння змінювалися з часом. Автор зазначає, що: «термін «європейські цінності» став основним, коли європейські інституції та політики почали все частіше використовувати його для легітимізації європейського проекту (також тому, що такі поняття, як «європейська ідентичність» або «соціальна Європа», виявилися менш корисними)». Також В. Вейманс звертає увагу на деякі сьогоднішні напруження навколо концепції європейських цінностей, обумовлені їхньою історією. В той же час автор стверджує, що відсутність концептуальної ясності цих цінностей, не слід розглядати як проблему [9, с. 95–123].

Крім того, деякі європейські науковці не погоджуються з тим, що в засновницьких договорах ЄС йдеться саме про суто європейські цінності. Зокрема, О. Каллігаро пише, що: «У роки становлення Європейського співтовариства інституції та основоположні тексти в основному описували європейську ідентичність у термінах цінностей: демократія, верховенство права, права людини. Ці цінності, задумані як універсальні, не є виразно європейськими і як такі недостатніми для обґрунтування європейської ідентичності», пише О. Каллігаро [8, с. 77–78].

В цьому контексті О. Каллігаро вказує на те, що: «Європейська ідентичність представлена не як даність, а як конструкція, заснована на триєдиності, яка постійно присутня в європейській культурній політиці: цінності, спадщина, різноманітність. Цінності є загальною основою, спадщина відноситься до існуючих історичних і культурних спільностей, а різноманітність вказує на те, що цю спадщину не можна ототожнювати з домінуючою культурою, що це один з аспектів ширшого культурного ландшафту... Спільною основою, яка має утримувати цю різноманітність, є «спільні цінності», а не певний культурний вміст... Ці цінності представлені не як європейські чи культурно специфічні, а як універсальні, а тому «відкриті для світу». [8, с. 77–78].

Аналіз свідчить, що правові та політичні цінності виступають базовим елементом, навколо якого відбулося політичне та економічне об'єднання європейських країн в Європейську Спільноту. Твердження ж про універсальність вказаних цінностей ґрунтується на нормах законодавства ЄС.

Так, в засновницьких доворах, ЄС демонструє свою відкритість для асоціації інших європейських країн до Спільноти. Зокрема, ст. 49 «Договору про ЄС» передбачено, що: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені в статті 2, та віддана їх поширенню, може подати заявку на набуття членства у Союзі» [1]. З вищевказаного випливає, що основною умовою асоціації будь-яких європейських країн до ЄС є повага до базових цінностей ЄС: до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини.

Крім того, Копенгагенські критерії, схвалені Європейською Радою у червні 1993 року [10], визначають вимоги (політичні, економічні та ін.), яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до ЄС. Зокрема, до політичних критеріїв Європейською Радою віднесено: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство

права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин, що є тими фундаментальними цінностями на яких побудовано і функціонує ЄС. Все це спростовує т.з. «зверхність» Європи по відношенню до інших країн, зокрема тих, що географічно розташовані на Європейському континенті, оскільки демонструє відкритість ЄС до євроінтеграційних процесів з країнами регіону, що поділяють політичні цінності Спільноти та відповідають іншим вимогам Копенгагенських критеріїв.

Отже, хоча в європейському науковому дискурсі звучить чимало критики з вищевказаної проблематики, однак, в той же час спільність правових традицій та конституційних цінностей країн-членів ЄС, як така не заперечується. Розглянемо цей аспект більш детально.

В аксіології традиції (лат. Tradition – передання) розглядають, як складову ядра культури соціуму (від мікро до макро-), що забезпечує його стабілізацію, зміцнення в просторі (через поширення соціокультурної спадщини серед соціальних суб'єктів «по горизонталі») та збереження в часі (через передавання соціокультурного досвіду від покоління до покоління «по вертикалі»), зумовлюючи наступність у розвитку матеріальної і духовної культури, сприяючи збереженню міжпоколінних зав'язків. За змістом традиції охоплюють найбільш стійкі, «інерційні», життєво необхідні для виживання у природному та соціальному середовищі складові культурної спадщини соціуму, що якісно вирізняють його серед інших соціальних суб'єктів суспільства, людства: мову, цінності, ідеї, ставлення до природного та соціального середовища, способи світосприйняття, вірування, смаки, норми соціальної поведінки тощо... в соціології традиції розуміють саме як механізм відтворення соціальних інститутів та тих норм, збереження яких зумовлене самим фактом їх існування в минулому [2, с. 407].

Вищевказане свідчить, що за своїм змістом традиції є багатограним та багатоскладовим явищем, що включає в себе різноманітні аспекти соціального життя людей, серед яких, важливе місце займають фундаментальні цінності та норми соціальної поведінки, що прийняті в суспільстві або врегульовані правом. «Традиції формують певну спрямованість соціуму і кожного соціального суб'єкта, принципи поведінки, що зміцнюють доцентрові процеси в соціальному середовищі». [2, с. 410].

Слід звернути увагу на те, що згідно із ч. 3 ст. 6 «Договору про Європейський Союз»: «Основоположні права, що гарантуються Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод і які впливають з конституційних традицій, спільних для держав-членів, є загальними принципами права Союзу» [1]. Згідно із ч. 1 ст. 67 вказаного Договору, «Союз є простором свободи, безпеки та правосуддя, де поважаються основоположні права та різні правові традиції і правові системи держав-членів» [1].

Отже, в засновницьких договорах ЄС розмежовуються поняття «правові традиції» та «конституційні традиції». При цьому, «правові традиції» для країн-членів ЄС є різними, бо вони беруть своє коріння у багатомістовій історії кожної країни-члена ЄС, а от конституційні традиції є спільними для країн членів ЄС, оскільки фундаментальні цінності та правові принципи закріплені у Конституціях країн-членів ЄС.

Кароза П. підкреслює, що: «Різнманітні країни Європи представляють кілька різних правових традицій, включаючи цивільне право (також відоме як романо-германське право) і загальне право, а також менш впливові системи, такі як скандинавське право. Проте всі вони базуються на загальних засадах давньоримського права, християнської теології та канонічного права, феодального права та середньовічного германського права. Європейське право, яке виникло з цих традицій, характеризується трактуванням правових інститутів і процесів як відносно автономних щодо оточуючих соціальних,

релігійних і моральних норм і процедур. Іншими словами, верховенство права виникло не просто в силу існування моральної норми, релігійного припису чи соціального звичаю, а натомість регулювалося окремим набором інститутів і процесів... Оскільки наднаціональне європейське право значною мірою спирається на широкий спектр європейських правових традицій, воно мало об'єднуючий вплив на право в усьому регіоні» [11].

Досліджуючи вказану проблематику Максимов С.І. пише: «Верховенство права має європейське коріння, воно – продукт тривалого еволюційного розвитку європейської культури. Його основна вимога виражається формулою: «Захист індивідуальних прав через обмеження сваволі влади». У той же час у рамках європейської культури є певні особливості в доктрині й практиці верховенства права. Насамперед це пов'язано з відмінностями правових систем загального і цивільного права, що й обумовило виникнення двох основних моделей: англійської – власне «верховенство права» (rule of law) і німецької – «правова держава» (Rechtsstaat). У рамках кожної з європейських субкультур відбувалася диференціація історичних і культурних втілень верховенства права. У результаті виникли основні моделі верховенства права (Великої Британії, США, Німеччини, Франції й інших європейських держав), які мали нормативно-інституціональні відмінності за такими основними параметрами, як визначення суверенітету, призначення конституції й засобу захисту індивідуальних прав» [12, с. 127–128].

«Після Другої світової війни у політичному та юридичному житті суспільств світу можна спостерігати два різні рівнобіжні процеси. З одного боку, в рамках ООН та її установ вживаються дієві заходи зі створення сприятливих умов для вивчення та поширення на універсальному рівні ідей, пов'язаних з поняттям “rule of law”, себто було започатковано активний процес глобалізації верховенства права. З іншого боку, одразу ж після 1945 року в багатьох країнах Європи (континентальної) дістали активне застосування іншомовні еквіваленти німецького поняття Rechtsstaat (за яким поступово закріплювався образ «результату спільного європейського розвитку»), і такими його еквівалентами виступали: Etat de droit, Law State, Stato di diritto, Estado de derecho тощо» [13, с. 803].

Отже, формування спочатку наукової правової доктрини верховенства права, а потім його трансформація у фундаментальний принцип ЄС має багатовікову історію, що базується на правових та конституційних традиціях країн Європи. Базовими, для формування цінності та принципу верховенства права в сучасному його розумінні стали: британська доктрина “Rule of Law” (верховенство права), німецька доктрина “Rechtsstaat” (правова держава/правова держава), французькі доктрини: “Etat de Droit” (держава права /правова держава/правова держава) та «Etat legal» (законна держава), а також менш впливові, наприклад, італійська доктрина “Stato di diritto” (держава права) та ін.

«В історичному ракурсі виникнення формули «правова держава» пов'язано з гуманістичними ідеями епохи Відродження, розквітом школи природного права, котра виступила поборницею закріплення у законі гуманних, загальнолюдських цінностей. В умовах нічим не обмеженого абсолютизму королівської влади, свавілля бюрократичної адміністрації та поліції, всесилля феодално-монархічної державності народжуваний клас буржуазії та представники її інтересів виступали за обмеження правом, законом цього всевладдя. Ліберально-гуманістичний характер вимог введення режиму «правова держава» визначався перш за все тим, що під захист права від свавілля влади брався індивід. Мова йшла про встановлення законом межі втручання державної влади у приватну сферу, з одного боку, та про надання індивіду статусу громадянина, суб'єкта права, з іншої» [14, с. 241].

Розглянемо більш детально правові доктрини, що формували правові та конституційні традиції країн – засновниць ЄС, які мали ключове значення у формуванні правових та конституційних традицій Європейської Спільноти, й зокрема, верховенства права.

Вважається, що термін “Rechtsstaat” (правова держава \ правна держава) з'явився в той період, з яким пов'язуються зародки «німецького конституціоналізму», бо вже тоді в нього закладалось те значення, під яким розумілося поняття «конституціоналізм» або «конституційне правління».

«Засновник німецької класичної філософії І. Кант заклад підвалини сучасної концепції «правова держава» (хоча у Канта відсутній цей термін, але ідея правої держави виходить із всієї його концепції про право та державу). На думку філософа, справжнє призначення права полягає у надійному гарантуванні для людської моральності того соціального простору, у якому вона могла б нормально себе виявити, де могли б безперешкодно реалізуватися свобода і громадянська рівність індивідумів. Держава, за Кантом, є об'єднання великої кількості людей, які підкоряються правовим законам» [14, с. 241].

Головним теоретиком поняття “Rechtsstaat” був Роберт фон Мольте (1831), який вперше впровадив його у теорію держави і права. “Rechtsstaat” окреслювалося як заперечення абсолютистської держави, для якої характерним було надання виконавчій владі необмежених повноважень. Захист від абсолютизму мав забезпечуватися радше законодавчою владою, аніж лише судами [15, с. 170].

В історії права основними (загально визначеними) є дві моделі концепції “Rechtsstaat”: 1) формальна “Rechtsstaat” та 2) матеріальна “Rechtsstaat”.

«Концепція «формальної» “Rechtsstaat” під час Веймарської республіки отримала в Німеччині своє практичне втілення без офіційного закріплення в документах держави: – “Rechtsstaat” розумілась як «держава, у якій діяльність виконавчої влади постійно підпорядкована юридичним нормам, що застосовуються і гарантуються незалежними і безсторонніми судами» [13, с. 816]. Відмінною від концепції «формальної» “Rechtsstaat” виступає концепція «матеріальної» “Rechtsstaat”, на якій у Німеччині побудовано «Основний Закон» (Grundgesetz) 1949 року. Для «матеріальної» “Rechtsstaat” характерним є те, що її концептуальна ідея спрямована передовсім на підпорядкування державної влади не «законам», а «верховним принципам права та цінностям» [13, с. 816–817].

Сучасний французький науковець, спеціаліст з політичної філософії та конституційного права Ф. Рено, про сучасне поняття «Rechtsstaat» пише: “Rechtsstaat” виявляється поняттям нерозривно ліберальним та державницьким, яке, зрештою, дуже добре вписується до традицій німецької політичної філософії у тому вигляді, в якому вона розвивалася від Канта до Гегеля [16, с. 304].

Досліджуючи правову доктрину “Rechtsstaat” С. Головатий звертає увагу на наступне: «Вважається, що сучасну “Rechtsstaat” у Німеччині побудовано якраз не на «чітких положеннях Основного Закону», а на тих принципах, які піднесено вище від положень самого «Основного Закону». Такими «базовими цінностями»... є гідність людини, свобода і рівність. Їх – у вигляді основоположних прав – чітко зафіксовано в «Основному Законі» [13, с. 847].

Однак, в з огляду на історію розвитку доктрини “Rechtsstaat”, вчені пропонують й інші класифікації її моделей. Так, фінський вчений правник К. Туорі розглядає «Rechtsstaat», як поняття континентально-європейське та пропонує поділ «Rechtsstaat» на чотири моделі, якими в історичному відношенні у нього виступають: 1) модель «ліберальної» Rechtsstaat; 2) модель «субстантивної» Rechtsstaat (виникнення якої пов'язується з «ранньою» школою німецького конституціоналізму першої половини XIX століття); 3) модель «формальної» Rechtsstaat (позро-

блена «пізньою» школою німецького конституціоналізму впродовж останніх десятиріч XIX століття); 4) модель «демократичної» «Rechtsstaat» [17, с. 451].

Французька доктрина “Etat de droit” з’являється значно пізніше ніж німецька доктрина “Rechtsstaat”. «Це поняття взагалі прийшло до Франції з Німеччини і тривалий час застосовувалося у французькій літературі лише в німецькомовному варіанті – не інакше як “Rechtsstaat”, аж до того часу, поки не почали застосовувати його в «буквальному перекладі» французькою як “Etat de droit”. Проте, навіть застосовуючи його, французькі юристи завжди посилались на німецьку доктрину. А взагалі вони у таких випадках переважно вживали вислів “principe de légalité» («принцип законності»), який, на їхню думку, краще передавав зміст панівної на той час у Франції концепції» [13, с. 849].

В Доповіді Венеційської комісії «Про правовладдя» (2011 р.) звертається увага на те, що: «Французький підхід проглядається у Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Поняття «Etat de droit» (на продовження позитивістської концепції «Etat legal») менше наголошує на приороді держави, розглядаючи саму державу як гаранта основоположних прав, що закріплені в конституції, а не визначені законодавцем. Розвинуте на початку XX ст. Каре де Мальбергом поняття «Etat de droit» («правна держава») вкючає конституційний (у судовому порядку) нагляд за звичайним законодавством» [15, с. 170–171].

Загалом французька концепція «Etat de droit» пройшла, певну еволюцію, доки стала означати те, що їй приписується сьогодні, а саме: 1) що «вся влада має підпорядковуватися законіві або Конституції» і 2) що «суддю наділено компетенцією, щоб забезпечити дотримання такого підпорядкування». Якщо підпорядкування законодавчої влади таким обмеженням є до певної міри новим елементом цієї доктрини і пов’язується зі змістом «правдивої Etat de droit», то підпорядкування виконавчої влади цим обмеженням становить ту «частину республіканської традиції», яка пов’язана ще з доктриною «Etat légal попередніх часів» [13, с. 861–862].

Поняття «The Rule of Law» (верховенство права) є надбанням загальної системи права. Автором терміну «The Rule of Law» є британський правник-конституціоналіст професор А. Дайсі, який сформулював доктрину «The Rule of Law» наприкінці XIX століття.

Професор А. Дайсі провів аналіз Конституцій низки європейських країн романо-германської системи права (Франції, Бельгії, Швейцарії та ін.) і Конституції Великої Британії, що належить до англо-саксонської системи права, і, відповідно, в контексті англо-саксонської (звичасової) системи права визначив три основні складові «верховенства права» [18, с. 34], а саме: 1) законність (що полягає у відповідності діяльності влади узагальненим судами в Конституції правам), 2) юридична визначеність (передбачуваність), що полягає у запереченні дискреції влади [19, с. 193] та 3) рівність усіх перед законом (полягає у твердженні, що «жодна людина не перебуває вище закону») [19, с. 185]. Також А. Дайсі вважав, що «верховенство права, утворює фундамент сенсів» [19, с. 103], тим самим визнаючи цінність верховенства права.

Правова доктрина «верховенства права» довгий час не сприймалась публічною владою Британії та країн континентального права, оскільки однією з її ознак заперечується дискреція влади, однак після запеклих дискусій, отримала підтримку в ліберальних колах і трансформувалася в універсальний принцип права.

Суттєвий внесок у сучасне розуміння верховенства права зробив видатний британський суддя Т. Бінгем, який досліджував цей правовий принцип на національному рівні й визначив десять концептуальних складових верховенства права. Зокрема, стрижнем верховенства права Т. Бінгем, вважав правило, що полягає в тому: «...що міністри та державні службовці всіх рівнів повинні здійснювати надані їм повноваження розумно, добросовісно,

виключно для тих цілей, для яких ці повноваження надавались, та без перевищення меж наданих повноважень» [20]. Під впливом його лекції «Верховенство права» (2006 р.), Венеційською комісією було визначено концептуальні складові верховенства права, що по суті вийшли із правових традицій загального права і стали універсальними.

В Доповіді Венеційської комісії «Про правовладдя» (2011 р.) наголошується: «У тому значенні, в якому його слід розуміти, «the rule of law» («верховенство права») є невід’ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. В рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами. Отже, предметом верховенства права є здійснення влади і стосунки між особою та державою» [15, с. 170–171].

На думку Максимова С.І., «Верховенство права є універсальним феноменом у двох значеннях. По-перше, як єдиний феномен європейської культури, що охоплює досвід як англійських, так і континентально-європейських країн, хоча при цьому слід визнати існування певних відмінностей: історичних і концептуальних рис, обумовлених національними традиціями. По-друге, в умовах глобалізації він стає універсальним принципом співіснування й співробітництва між народами і культурами, хоча ця ситуація вимагає міжкультурного діалогу з приводу можливостей і меж проникнення цього феномену в несвоєрідну культуру» [12, с. 127–128].

«Ідея верховенства права є однією з провідних елементів конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави. Відданість цій ідеї – загальноприйнята у всьому світі міра легітимності державної влади. Ця ідея є ціннісним сплавом ідей справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Верховенство права формує відповідний образ правової системи та визначає ті умови, які дозволяють втілити цей образ в реальність. Отож верховенство права – це головний засіб і мета суспільного розвитку, своєрідна демонстрація етапів формування та розвитку правової системи» [21, с. 355] – зазначає В. Скрипанюк.

Як стверджують науковці, верховенство права – це динамічна категорія, що не дає змоги вмістити в її рамки будь-якої юридичної дефініції, адже у понятті верховенства права поєднано правові та політичні, культурні і етичні мотиви, внутрішньодержавні і міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний досвід [22, с. 352].

Верховенство права та права людини зафіксовані в Конституціях країн-членів ЄС, становить конституційні цінності, що мають забезпечуватись і захищатись публічною владою країни-члена ЄС.

«У нинішньому контексті термін «цінність», безумовно, не несе в собі жодної конотації матеріальної цінності. Як абстрактне поняття, воно вказує на стандарт або міру добра. Таким чином, можна вважати, що конституційна цінність встановлює вимоги до належного чи бажаного тлумачення, застосування та введення в дію конституції та всього, що від неї залежить» [23, с. 35]. – зазначає професор Ф. Вентер, який запропонував ієрархічну систему конституційних цінностей. Серед конституційних цінностей він виділив: людську гідність – як ядро; рівність і свободу дослідник визнав підтримуючими цінностями, а демократію та верховенство права – структурними цінностями, що разом створюють систему конституційних цінностей [24, с. 17].

Однак, на нашу думку, важливим є не стільки визначення ієрархії засновницьких цінностей ЄС, скільки концентрація на їх взаємопов’язаності та взаємозалежності. «Демократія, права людини та верховенство права

є взаємопов'язаними цінностями та базовими принципами на яких ЄС побудовано та функціонує. Триєдність цих базових цінностей та принципів, їх взаємопов'язаність та взаємозалежність складає механізм реалізації прав і свобод громадян ЄС [25, с. 70]. В той же час, характеристика вказаних цінностей не обмежується їх взаємопов'язаністю та взаємозалежністю. Зокрема, в системі цінностей ЄС верховенство права відіграє особливу роль, оскільки є: «...ключовим політико-правовим інструментом реалізації, додержання та захисту прав і свобод людини та демократії ...» [25, с. 70].

На «інструментальний» характер верховенства права вказує і О.В. Гришук, яка підкреслює, що: «Верховенство права є інструментальною (процедурною) цінністю і виникає лише за умови ефективної реалізації вищезазначених основних конституційних цінностей. Можна сказати, що верховенство права є своєрідним тестом, який відображає, наскільки ефективно реалізуються у тому чи іншому суспільстві основні конституційні цінності» [26, с. 18].

Висновки. Основні цінності, перелік яких закріплено в засновницьких договорах ЄС (права людини, демократія, верховенство права), являють собою стандарт, що містить найбільш значущі для демократичного суспільства складові у механізмі функціонування ЄС та країн-членів Спільноти у відносинах та взаємозв'язку: публічна влада – громадянське суспільство та/або публічна влада – людина.

Засновницькі цінності ЄС є однією із змістовних складових правових традицій ЄС та конституцій-

них традицій країн-членів ЄС, що історично склалися на європейському просторі.

Система основних цінностей ЄС, сформувалася протягом століть і є спадщиною правових та конституційних традицій країн-членів ЄС. Базові цінності зафіксовані в засновницьких договорах ЄС і в Конституціях країн-членів ЄС та є відображенням структури легітимного публічного управління Спільноти. Вони не є суто європейськими, оскільки мають універсальний характер, про що свідчить політика відкритості ЄС для інтеграції до Спільноти, інших країн європейського регіону. Така відкритість також демонструється ЄС та країнами-членами ЄС і у відносинах щодо інших країн світу, що поділяють європейські цінності.

В системі європейських цінностей, верховенство права будучи невід'ємною складовою цієї системи, відіграє особливу роль, оскільки є одночасно і однією з цінностей, що складають основу європейської ліберальної демократії, і одним із основоположних принципів, правовий механізм реалізації якого є універсальним ключовим засобом (інструментом) захисту всієї системи цінностей європейської ліберальної демократії. Усвідомлення суспільством значущості європейських цінностей, як цілісної системи генетично пов'язаних складових і зокрема верховенства права, як правового механізму, що здатен задовольнити соціальні, духовні та політичні потреби суспільства, забезпечити рівність і захистити права людини та демократію – є важливим індикатором сталого розвитку ЄС та країн-членів ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консолідована версія Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу: Консолідована версія Договору про функціонування Європейського Союзу – Протоколи – Додатки – Декларації, додані до Заключного акту Міжурядової конференції, яка прийняла Договір Лісабонська угода, підписана 13 грудня 2007р. *Офіційний журнал (Офіційний вісник ЄС)* С. 326, 26/10/2012. С. 0001–0390.
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. /За заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
3. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія. / Пер. Е. Причепій. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*. К.: Ваклер, 1996. С. 61–94.
4. European Parliament Resolution proposed by Mr. Fajardie on behalf of the Socialist Group on European social heritage, OJEC, n С 068, 14/03/1983, p. 114.
5. Vidmar-Horvat, K., Delanty, G. *Mitteleuropa and the European Heritage*. *European Journal of Social Theory*, 2008, № 10. P. 203–218.
6. Fontana, J. *The Distorted Path: A Reinterpretation of European History*. Oxford: Blackwell, 2005.
7. Осипова Н.П. *Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури. Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Випуск 40. Одеса : «Юридична література», 2008. С. 7–11.
8. Calligaro O. From 'European cultural heritage' to 'cultural diversity'? The changing core values of European cultural policy. *Politique européenne* 2014, №45/ 2014. P. 60–85.
9. Weymans W. A critical history Use of European values. Monograph. Online. July 2023. P. 95–123. DOI:10.1007/978-3-031-31364-6_3
10. Accession criteria: European Commission. *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR)*. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary_en#accession-criteria.
11. Carozza P. *European-law* The Editors of Encyclopaedia Britannica. On-line. <https://www.britannica.com/topic/European-law>
12. Максимов С.І. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3(58). С. 127–134.
13. Головатий С. Верховенство права: від доктрини до принципу. Книга друга. XLIII-LVI. с. 625–1276. ISBN 978-966-651-397-0.
14. Холод Ю.А., Затько Й. *Парадигми правової держави: ретроспективний огляд. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 240–242.
15. Доповідь про правовладдя (дослідження № 512/2009). Ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. № 10/ 2011. С. 168–184.
16. Рено Ф. *Правова держава. Дух і Літера*. 2006. № 15-16. С. 302–310.
17. Tuori K. Four Models of the Rechtsstaat. *Öffentliche oder private Moral?: vom Geltungsgrunde und der Legitimität des Rechts*; Festschrift für Ernesto Garzón Valdés / hrsg. Von Werner Krawietz und Georg Henrik von Wright. Berlin : Duncker & Humboldt, 1992. 486 p. ISBN 3-428-07435-1.
18. Коросташова І.М. Режим надзвичайного стану під час пандемії: механізм правового регулювання, як гарантія забезпечення дотримання принципу верховенства права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 6/2020, С. 31–40. DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2020.06.04>,
19. Dicey A.V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London : MACMILLAN AND CO., LIMITED NEW YORK : THE MACMILLAN COMPANY, 1987, 480 p.
20. Бінгем Т. «Верховенство права». Лекція (16 листопада 2006 року). URL: <https://legalitas.com.ua/ua/ukr-t-bin%D2%91em-verhovenstvo-prava/>
21. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. Науково-практичне фахове видання. 2010. № 3. С. 285.
22. *Теорія держави і права. Академічний курс* : Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онщенко. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
23. Venter F. *Utilising Constitutional Values in Constitutional Comparison*. *Constitution and Law IV: Developments in the Contemporary Constitutional State. Faculty of Law Potchefstroom University for Christian Higher Education*. 2000, P. 33–44.
24. Venter F. "A Hierarchy of Constitutional Values" *Konrad Adenauer Stiftung Constitution and Law: Seminar Report III*. Johannesburg. 1997
25. Коросташова І. М. *Правові засади верховенства права в засновницьких договорах Європейського Союзу та міжнародному праві: політико-правовий та соціальний аспекти*. *Слово Національної школи суддів*, №3(48) 2024 р. С. 62–73. doi 10.37566/2707-6849-2024-3(48)-5
26. Гришук О.В. *Філософія конституційних цінностей* : монографія. Київ : «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.